

Iris Dijkstra

Stappen door m'n stadsie

(on)bekend Utrecht in dertig heim-weetjes

W BOOKS

**Stappen door m'n
stadsie**

(on)bekend Utrecht in dertig heim-weetjes

Inhoudsopgave

Koesteren	9		
Woord vooraf	11		
 Typisch Utrecht	14		
1. Utrechters en Utrechtenaren – Die komen van Utrecht	16		
2. Werfkelders – Van varkensstal tot b&b	20		
3. Het kerkenkruis – Een heilig huis	26		
4. Sint-Maarten – Een wonderlijk verhaal	32		
 Naastenliefde	38		
5. Het weeshuis van Evert Zoudenbalch – Vooruitstrevende liefdadigheid	40		
6. De Leeuwenbergh – Van pesthuis tot muziekstudio	44		
7. De kameren van Maria van Pallaes – Bed, bad en brood in de zeventiende eeuw	50		
8. De Levensboom – Monument voor daklozen	54		
 Gebouwen met allure	58		
9. Oudaen – Niet stuk te krijgen	60		
10. Het Duitse Huis – Een geestelijke ridderorde	66		
11. Paushuize – Een onvervuld verlangen	70		
 Beroemde dames	74		
12. Suster Bertken – Levend begraven	76		
13. Trijn van Leemput – Een kloecke heldinne	82		
14. Anna Maria van Schurman – Ongekend multitalent	86		
 Bedrijvigheid		92	
15. De Boog – Bier aan de gracht		94	
16. De Winkel van Sinkel – Een roerige geschiedenis		98	
17. De Gesloten Steen – Exclusieve sigarenhandel		104	
 Vergane glorie		112	
18. Begijnen – Waar zijn ze gebleven?		114	
19. 't Wed – Straatje van betekenis		118	
20. De Palmitentempel – Verdwenen kapel voor Jeruzalemvaarders		122	
21. Olivier – Niets is wat het lijkt		124	
22. De Sionskameren – Het geheim van de postbode		128	
23. De Snippenvlucht – Vergane glorie		132	
 Beroemde heren		136	
24. De Utrechtse paus – Van timmermanszoon tot Heilige Vader		138	
25. Louis Hartlooper – Populair explicateur		142	
26. C.C.S. Crone – De Utrechtse Simon Carmiggelt		146	
 Bijzondere woonhuizen		150	
27. De Krakeling – Een keigoed verhaal		152	
28. De Truttige Tuyl – Over krakers en het behouden huis		158	
29. Het brandspuithuisje – Wonen in een monument		162	
30. Het Sluijmerhuis – Groter dan je denkt		166	
Eindnoten		170	
Literatuur en bronnen		174	
Over de auteur		182	
Illustratieverantwoording		183	
Colofon		184	

REFLECT

Utrechters en Utrechtenaren

Die komen van Utrecht

Hoe heten inwoners van Utrecht? Zijn dat Utrechters of Utrechtenaren? Een simpele vraag die nog niet zo eenvoudig te beantwoorden is.

Het is een leuk weetje dat het altijd goed doet tijdens stadswandelingen. Hoe noem je inwoners van Utrecht? Tot zo'n anderhalve eeuw geleden wisten mensen het wel: dat waren natuurlijk 'Utrechtenaren'. Maar vandaag de dag hoor en lees je in de media vrijwel alleen nog over 'Utrechters' als het om inwoners van de Domstad gaat. Onder 'Utrechtenaren' (al dan niet met hoofdletter) wordt tegenwoordig iets heel anders verstaan.

Trajectum

Eerst maar even over de naam 'Utrecht'. Die heeft Romeinse wortels. Vroeger lag Utrecht namelijk aan de Rijn. Deze Rijn

vormde de noordgrens van het Romeinse rijk en was een belangrijke vaarroute richting Engeland. Om de rivier te bewaken bouwden de Romeinen diverse forten. Een van deze forten legden ze aan bij een plek waar je relatief eenvoudig de Rijn kon oversteken. Deze plek noemden ze 'Trajectum', oftewel 'makkelijk doorwaadbare plaats'. Er waren alleen wel meer plaatsen die Trajectum heetten. Die kun je nog herkennen aan de uitgang '-tricht', '-drecht' of '-trecht'. Plaatsnamen als Maastricht, Dordrecht en Utrecht hebben dus allemaal een waterige oorsprong.

Alleen is de vraag waar de 'U' van Utrecht vandaan komt. De meeste historici denken dat het een verbaste-

← In de Domtoren zouden twee sodomieten betrappt zijn. Zij werden later 'Utrechtenaren' genoemd.

ring is van 'Uut-Trajectum'. Dat zou weer 'stroomafwaarts gelegen' of 'benedenstrooms' kunnen betekenen. Daarmee zou dit Trajectum van 'Mosa Trajectum' (Maastricht) te onderscheiden zijn. De vraag is of dit klopt. Een naam als (vrij vertaald) 'Beneden-Trecht' ligt namelijk alleen voor de hand als je ook een zogenaamd 'Boven-Trecht' hebt. Maar Maastricht lag (ligt) aan een heel andere rivier! Daarom zeggen anderen weer dat 'uut' 'lager gelegen' betekent, waarmee de middeleeuwse handelsnederzetting

Stathe bedoeld zou zijn. Deze handelswijk lag ter hoogte van de huidige Steenweg' en was lager gelegen dan de bisschoppelijke burcht op het huidige Domplein.

Sodomie

Hoe dan ook, begin achttiende eeuw heette Utrecht al lang Utrecht en werden inwoners van de stad simpelweg Utrechtenaren genoemd. Maar alles veranderde in 1730. Op 12 januari van

dat jaar deed ene Josua² Wilts namelijk aangifte bij het Utrechtse gerecht van een geval van sodomie – mannen die seks hadden met mannen. Josua was Domtorenwachter. Hij moest de toren bewaken, zorgen voor klein onderhoud en voorkomen dat vandalen leien van de kap afbraken en naar beneden gooiden. Daarnaast moest hij mensen 's zondags de toegang tot de toren beletten. Zij konden anders met geroep en geschreeuw de kerkdienst verstoren. Maar Josua nam het niet zo nauw met

↓ Utrecht rond 1040, met de romaanse voorloper van de Domkerk en op de voorgrond de Rijn. De insteekhaven is een voorloper van de Oudegracht. D. Claessen, Erfgoed, gemeente Utrecht.

Het kerkenkruis

Een heilig huis

Dat er in Utrecht zoiets als een kerkenkruis bestaat, lijkt voor de meeste historici een uitgemaakte zaak. Het staat in alle standaardwerken over Utrecht. Maar de vraag is of er doelbewust naar de bouw van zo'n kerkenkruis is toegewerkt.

Of je er nu de canon van Utrecht op naslaat, de site van het Utrechts Archief raadpleegt of de boeken induikt: vroeg of laat kom je het Utrechtse kerkenkruis tegen. Met dat kerkenkruis worden vier kerken bedoeld die in alle windrichtingen rondom de Domkerk stonden, of nog steeds staan: de Janskerk in het noorden, de Pieterskerk in het oosten, de verdwenen Pauluskerk in het zuiden en de verdwenen Mariakerk in het westen. Trek je een lijn van oost naar west en van noord naar zuid, dan kun je in deze kerken inderdaad een kruis zien, zij het dat dat kruis wel een beetje rare vorm heeft. Maar de vraag is in hoeverre er ooit opzettelijk naar zo'n kerkenkruis is toegewerkt.

Voor de meeste auteurs is dat helemaal geen vraag. Zij wijzen erop dat het hart

en de ingewanden van keizer Koenraad II in de Domkerk zijn begraven. Daar zouden de vier andere kerken als een soort

eerbetoon omheen zijn gegroepeerd. Zo zou het graf van Koenraad II van alle kanten beschermd zijn. Maar klopt dit wel?

↓ De Domkerk (waar de Domtoren vroeger aan vastzat). De Domkerk zou het hart van het kerkenkruis vormen.

Nee, zeggen anderen. Dat hele kerkenkruis is een verzinsel dat eind negentiende eeuw door een Utrechtse archivaris de wereld in is geslingerd en daarna een eigen leven is gaan leiden. Je kunt achteraf wel een kruis zien in al die kerken, maar er is geen enkele middeleeuwse bron die stelt dat dat kruis volgens een vooropgezet plan is gebouwd.

Bisschop Bernold

Terug naar de elfde eeuw. Utrecht maakt dan deel uit van het Heilige Roomse Rijk, dat officieel wordt geregeerd door koning (later keizer) Hendrik III, maar waar in de praktijk bisschop Bernold de scepter zwaait. Hendrik kan bij het besturen van zijn enorme rijk namelijk niet overal tegelijk zijn, dus is het handig als

↑ Op deze gekantelde plattegrond van Utrecht (het noorden ligt links) geven de eerste vijf nummers het kerkenkruis aan.

1 = Domkerk, 2 = Pieterskerk, 3 = Mariakerk,
4 = Janskerk, 5 = Pauluskerk.

Henk Dam, 1988.

geestelijken ter plaatse de boel bestieren. De bisschoppen worden daarvoor rijkelijk beloofd: ze krijgen goederen, stukken land en allerlei privileges.

De Levensboom

Monument voor daklozen

In de tuin van het Catharijneconvent staat een boom. Het is een kornoelje waar tientallen zilverkleurige naamplaatjes in hangen. En het verhaal erachter bezorgt je kippenvel.

Bijna veertigduizend mensen in Nederland zijn dakloos. Meestal hebben zij er niet zelf voor gekozen om rond te zwerven, maar zijn ze hun huis kwijtgeraakt door bijvoorbeeld een scheiding, psychiatrische problemen of schulden. Met de familie – als die er al is – is vaak geen contact, en ook vrienden zijn schaars. Tel daar financiële problemen bij op en je snapt dat veel dak- en thuislozen aan het eind van de rit een eenzame uitvaart plus een anoniem graf wacht.

De Utrechtse straatpastor Bart van Empel heeft zich jarenlang om

Utrechtse daklozen bekommerd. Hij trok met ze op, noemde ze bij naam, bezocht ze in het ziekenhuis. Overleed een van hen, dan regelde hij de begrafenis. Muziek, een toespraakje of een gedicht, soms wat mensen erbij, maar

↓ De ziekenzaal van het Catharijnegasthuis. Anoniem, ca. 1630, olieverf op paneel.

daarna verdwenen de meesten toch in een anoniem graf. Dat stak hem, dat de namen van al die mensen nergens meer te vinden waren.

Warme stoof

Het was zijn wens om een blijvend monument voor de Utrechtse dak- en thuislozen op te richten. En waar kon dat beter dan in het Catharijneconvent? Waar nu een museum staat, stond in de veertiende eeuw namelijk al een opvang voor daklozen. Daar had een rijke Utrechtse burger,

↑ De kornoelje die is omgedoopt tot Levensboom, in de tuin van het Catharijneconvent.

Pieter Uten Leen¹, de hand in gehad. Hij schonk jaarlijks een flink bedrag aan de Utrechtse broederschap van de Sint-Aegtenkapel. Met dat geld moesten de broeders zorgen voor 'eene warme stove, die des wynters beyde nacht ende dach altoos binnen warm sal wesen'. De warme stoof was bedoeld voor 'arme

lude', om er 'des dagen in te wesen en hoer gemac in te hebben, ende des nachts in te slapen'.²

De daklozenopvang werd naast de Sint-Aegtenkapel ingericht en werd het Sint-Aegtengasthuis genoemd. Officieel had dit gasthuis zeven bedden, maar door gasten bedden te laten delen, kon-

den er veel meer daklozen worden opgevangen. Een eeuw later, in 1468, moest het gasthuis echter zijn deuren sluiten. Het stadsbestuur had de karmelieten namelijk de Sint-Aegtenkapel toegewezen, en hun toestemming gegeven om een klooster te bouwen op de plaats waar tot dan het Sint-Aegtengasthuis

Paushuize

Een onvervuld verlangen

Het is een statig gebouw, daar aan het Pausdam. Paushuize moest het onderkomen worden van Adrianus, de Utrechtse timmermanszoon die tegen wil en dank paus werd. Maar het liep allemaal anders.

'Het plein dat als een zeester in het zand / zijn schachten uitzendt in de mijn der stad'. Zo zag de dichter Marsman de vijfspromg Pausdam. Aan de levenswan-

del van de Utrechtse paus wordt elders in dit boek een heim-weetje gewijd. Hier gaat het over Paushuize, het pand-met-de-streepjes.

De Utrechtse Adriaan liet dit huis bouwen in 1517, toen hij nog kardinaal in Spanje was. Hoewel er later van alles aan het gebouw is toegevoegd, was het destijds al een van de grootste en mooiste huizen van de stad. Dat is opmerkelijk, aangezien Adrianus bekend stond om zijn sobere levensstijl. Zo had hij als paus in Rome maar een kleine hofhouding, at hij eenvoudige maaltijden en bedisselde hij op zijn sterfbed nog dat er niet meer dan 25 dukaten uitgegeven mochten worden aan zijn begrafenis. Het lijkt erop dat Paushuize zijn enige uitspatting is geweest.

Mogelijk heeft hij dit huis gefinancierd met het geld dat hij overhield aan de vele lucratieve bijbaantjes die hem als prominent theoloog en geestelijke in Leuven werden aangeboden. Hij was priester hier, proost daar, kanunnik zus en deken zo', wat hem bepaald geen windeieren legde. Als paus zei hij later

← Paushuize aan het Pausdam - nog altijd een van de mooiste huizen van de stad.

wel het verzamelen van bijbanen te verfoeien en uit te willen roeien, maar zelf had hij zich er ook schuldig aan gemaakt. Adrianus was een strenge hervormer die serieus de misstanden in de Katholieke Kerk wilde aanpakken, maar... hij was niet roomser dan de paus!

Bruggetjes

Paushuize staat op de plek waar vroeger een ander huis stond, op een afge-

bakend terrein (ook wel immuniteit genoemd) rondom de Pieterskerk. In dit gebied woonden geestelijken (kanunniken) die bij de Pieterskerk hoorden. Het terrein was omsloten door een muur, die weer deels was omgeven door een gracht. Dit werd wel 'de Regenboog van Sint-Pieter' genoemd, maar heet tegenwoordig de Kromme Nieuwegracht. Bruggetjes waren er destijds nog niet, de huizen waren op de Pieterskerk gericht. Pas na de Reformatie (1580) werd de

↑ Paushuize met entree aan Achter Sint-Pieter. Deze ingang is begin achttiende eeuw aangelegd. J. de Beijer, 1736, tekening met potlood en waterverf.

muur gesloopt en werden er bruggetjes aangelegd, zodat de huizen ook vanaf de straatkant toegankelijk werden.

Het is onduidelijk of Adriaan het oude pand helemaal heeft laten afbreken en er toen een nieuw huis heeft laten bouwen, of dat het oude huis in het nieuwe

Louis Hartlooper

Populair explicateur

Elke Utrechtse film liefhebber kent het Louis Hartlooper Complex. Dit filmtheater, debatcentrum, café en restaurant ineen is vernoemd naar Utrechts bekendste en populairste explicateur.

'Met Louis Hartlooper', klonk het begin deze eeuw aan de telefoon. De werkzaamheden om het voormalige politiebureau aan de Tolsteegbarrière tot filmtheater om te toveren waren in volle gang toen cineast en initiatiefnemer Jos Stelling dacht dat hij in de maling werd genomen. Explicateur Louis Hartlooper was namelijk al decennia dood, dus haha, leuke grap, maar daar trapte Stelling natuurlijk niet in... en hij gooide de hoorn op de haak. Wat hij kennelijk niet wist, is dat de zoon uit het tweede huwelijk van de explicateur óók Louis heette. *Hij* was het die met Stelling contact had gezocht, nogmaals belde en uiteindelijk in 2004 op 84-jarige leeftijd

de opening van het Louis Hartlooper Complex verrichtte – vernoemd dus naar zijn vader.

Die vader had in 1864 in Amsterdam het levenslicht gezien. Het bleek een jongen met vele talenten, iemand die het al vroeg schopte tot komiek, acteur, regisseur, bewerker van toneelstukken en auteur van artikelen, revues en verzen. Daar zou hij rond 1905 het beroep 'explicateur' aan toevoegen: iemand die bij stomme films tekst en uitleg gaf. Het zou Louis Hartlooper sr. (1864-1922) wereldberoemd in Utrecht maken.

Gestoorde hengelaar

Eind negentiende eeuw had film al zijn intrede gedaan in Nederland. Rondreizende exploitanten lieten in een tent, een theater of verenigingsgebouw korte filmpjes zien, van arbeiders die een fabriek verlaten en mensen die een kerk uit lopen tot 'Gestoorde hengelaar' – Nederlands eerste comedy. Allemaal waren het stomme films; er werd niet

in gesproken en er klonk geen enkel geluid. Voor de eenvoudige films uit de begintijd was dat geen probleem. Maar toen films langer en complexer werden ontstond de behoefte aan mensen die uitlegden wat er op het witte doek gebeurde.

Zo begon Louis Hartlooper als explicateur. Aanvankelijk sloot hij zich aan bij rondreizende bioscopen, maar in 1909 vestigde hij zich in Utrecht. Daar was namelijk intussen een vaste bioscoop aan het Vredenburg gekomen waar Louis als explicateur kon komen werken. Hij was toen al ontelbare keren verhuisd, had gewoond in Amstelveen, Rotterdam en Den Haag en op acht adressen in Amsterdam. Maar ook in Utrecht verkaste hij om de haverklap. In de dertien jaar dat hij hier als explicateur werkte, verhuisde hij maar liefst veertien keer. Waarom hij dat deed is onduidelijk. Het zal iets met zijn beroep te maken hebben gehad want explicateurs verruilden dikwijls van woning.

Levende kunst

Omdat Louis Hartlooper ook acteur was kon hij zich als geen ander inleven in de personages op het witte doek. Hij

werd alom bejubeld om zijn vermogen zijn tekst en uitleg aan te passen aan de sfeer van het verhaal. 'Een explicatie als van Louis Hartlooper ontnemt aan een bioscoopvertoning het doodsche, zij

maakt die tot een levende kunst', schreef een journalist in 1909.' Mensen kwamen dan ook meer voor hem dan voor de film. Vooral vrouwen waren bijzonder van hem gecharmeerd.

Toen de Nederlandstalige ondertiteling rond de Eerste Wereldoorlog in de bioscoop zijn intrede deed, begonnen de honderden explicateurs in Nederland voor hun broodwinning te vrezzen. En terecht, want de een na de ander werd ontslagen. Films bleken met ondertiteling best te volgen te zijn, en bovendien konden toeschouwers zonder explicateur meer genieten van de livemuziek die een film steevast begeleidde. Alleen Louis Hartlooper wilde men niet kwijt. Hij werd in 1914 weggekocht door bioscoop Rembrandt, maar keerde in 1919 terug naar zijn oude stek op het Vredenburg. Terwijl de meeste bioscopen toen al lang geen explicateurs meer in dienst hadden, werd Louis in 1919 in een landelijke filmkrant nog aanbevolen als attractie die je niet mocht missen als je Utrecht bezocht.

Hartlooper zelf overleed uiteindelijk in 1922 op het Ledig Erf, op een steenworp afstand van het filmtheater dat later zijn naam zou dragen. Het zou hem goed hebben gedaan te weten dat vrijwilligers hier nog altijd films van de nodige duiding voorzien.

← Explicateur Louis Hartlooper was van oorsprong acteur. Hij kon zich als geen ander inleven in de personages op het witte doek.

Colofon

Uitgave
WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

Tekst
Iris Dijkstra

Fotografie
Tenzij anders vermeld, Iris Dijkstra

Vormgeving
Richard Bos

© 2021 WBOOKS Zwolle

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2021.

ISBN 978 94 625 8467 9
NUR 693

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt dankzij een financiële bijdrage uit het door het Prins Bernhard Cultuurfonds beheerde Van Hoorn-Koster Fonds.

 WBOOKS

PRINS BERNHARD
CULTUURFONDS
Van Hoorn-Koster Fonds